

מה בין הראי"ה קוק לבנו, הרצי"ה קוק, ביחס ללימודי-חול?

תקציר

המאמר בוחן את ההבדלים בין עמדתו של הרב צבי-יהודה הכהן קוק בדבר היחס הראוי בין לימודי-התורה ללימודי-החול – לבין יחסו של אביו, הרב אברהם-יצחק הכהן קוק. השניים היו רבנים-מנהיגים מובילים בתקופתם ומתווי-דרך לרבים, ולנסיבות ההיסטוריות השונות שפעלו בהן, הייתה השפעה על האופן שבחרו בו – להורות לתלמידיהם הלכה למעשה כיצד לשלב בין תורה למדע.

המאמר מעלה, כי הראי"ה קוק עבר במשך השנים מגישה עקרונית פתוחה ביחס ללימודי-חול – אל עבר פרקטיקה שמרנית יותר מסיבות מציאותיות שונות שפורטו במאמר, בלי ששינה את עמדתו העקרונית.

לעומתו, הרב צבי-יהודה לא שם דגש בהרחבת-המגע בין עולם-התורה לעולם-החול בהתבטאויותיו ההגותיות, אך הנסיבות ההיסטוריות אפשרו לו לתמוך באופן מעשי ביתר-שאת בשילוב לימודי-חול במוסדות-חינוך שהקימו תלמידיו, כאשר התברר, כי ניתן לעשות כן ללא פגיעה בערכי-הקודש, שהיו מרכזיים בעולמו.

מילות מפתח: הראי"ה קוק; הרב צבי-יהודה הכהן קוק; לימודי-חול; חכמות כלליות; קודש וחול.

מבוא

במאמר זה ברצוני לעמוד על ההבדלים בין עמדתו של הרב צבי-יהודה הכהן קוק (להלן: הרצי"ה) בדבר היחס הראוי בין לימודי-התורה ללימודי-החול – לבין יחסו של אביו, הרב אברהם-יצחק הכהן קוק (להלן: הראי"ה) לסוגיה.

עמדתו של הרצי"ה בנושא זה נדונה בחלקה במאמרו של הרב נריה גוטל,¹ אשר ציין, כי הרצי"ה עצמו ודאי וודאי ראה עצמו ממשיכו של הראי"ה ומיישם משנתו הלכה למעשה בתמורות הזמן ובשינויים המתהווים.

1. נ' גוטל, 'מורכבות יחסו של הרב צבי יהודה הכהן קוק זצ"ל לממשקי תורה ומדע', אורשת, ד (תשע"ג), עמ' 131-156.

עמדתו של הראי"ה בנושא זה נדונה על ידי במאמר, שפרסמתי לפני מספר שנים.² השניים היו רבנים-מנהיגים מובילים בתקופתם ומתווי-דרך לרבים. לכן ראוי לבחון את הנסיבות ההיסטוריות השונות, שהם פעלו בהן, ואת השפעתן של נסיבות אלה על האופן שבתרו בו – כדי להורות לתלמידיהם הלכה למעשה כיצד לשלב בין תורה למדע.

תולדות הראי"ה והרקע לפעילותו

תולדות-חיייו של הראי"ה והנסיבות ההיסטוריות שפעל בהן – נסקרו בהרחבה בקבצים רבים.³ לצורך מאמר זה אציין את עיקרי הדברים, שיש בהם כדי לסייע בהבנת הכרעתו בסוגיה הנדונה: הוא נולד בשנת תרכ"ה (1865) בעיירה גריבה שבלטבייה. לאחר שכיחן במשך כמה שנים כרב בקהילות בליטא, נענה לפנייתו של קהילת יפו לכהן בה כרב, ובשנת תרס"ד (1904) עלה ארצה, ובמשך 10 שנים בערך כיהן כרבן של יפו והמושבות. בקיץ תרע"ד (1914) יצא לאירופה על מנת להשתתף בוועידה העולמית של 'אגודת-ישראל', אך פרוץ-מלחמת-העולם הראשונה מנע אותו מלשוב ארצה, והוא כיהן באופן זמני כרב קהילת 'מחזיקי-הדת' בלונדון. בשלהי שנת תרע"ט (1919) חזר לארץ ונתמנה לרבה של ירושלים, ובשנת תרפ"א (1921), כאשר הרבנות הראשית לארץ-ישראל נוסדה ביוזמתו – נבחר לרב הראשי האשכנזי. בשנה זו אף ייסד את "הישיבה המרכזית העולמית". הוא נפטר בירושלים בג' באלול תרצ"ה (1 בספטמבר 1935).

היישוב היהודי בארץ-ישראל בתקופתו – הורכב משתי חברות עיקריות: "היישוב הישן" ו"היישוב החדש", אשר נבדלו זה מזה במניעי-עלייתם לארץ-ישראל, בדפוסי-החיים שלהם, בהשקפותיהם האידיאולוגיות ובמסגרות החינוכיות.⁴

בהקשר החינוכי, הרי שעולם "היישוב הישן" בתקופתו של הרב קוק היה בכללו עולם שמרני ואדוק, שהתנגד למגמות חינוכיות חדשניות, שהיו עלולות לערער את מעמד-לימוד-התורה. הוא ביקש לשמר את מוסדות-הלימוד במתכונתם המסורתית בלימוד-תורה בלבד – ללא הכנסת כל תכנים אחרים, פרט לתוכני הקודש.⁵ לעומת זאת, ב"יישוב החדש" – החלו להיוסד מוסדות-חינוך ברוח תפיסותיהם של אנשי-העלייה השנייה, אשר שאפו ליצור 'יהודי חדש' והושפעו מתנועות סוציאליסטיות ומתנועות-ההשכלה באירופה. מגמה זו ערערה את הערך של בלעדיות-לימוד-התורה ושאפה לפתח מערכת-חינוך, שתעמיד בראש מעייניה את ההשתלבות בעולמם התרבותי של עמי-אירופה. מוסדות אלה הקנו לתלמידים השכלה רחבה בתחומי-דעת שונים והכשירו אותם לקראת רכישת-מקצוע, אך, לדידם, לימודי-מסורת-ישראל תפסו מקום **משני** בלבד, ונלמדו על-פי תפיסת-עולמם החילונית.⁶ בין השאר, כתוצאה ממגמות חינוכיות שונות

2. ש' מישלוב, 'יחסו של הרב קוק לחכמות כלליות: בין חזון למימוש', סיני, קלט (תשס"ו), עמ' קסו-רו.
3. בין הבלטים שבהם: 'אבנרי', 'הרב קוק כרבה הראשי של ארץ ישראל, האיש ופועלו', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשמ"ט; ח' ליפשיץ, **שבחי הראי"ה**, ירושלים תשל"ט; י"ל מימון (עורך), **אזכרה**, א, ירושלים תרצ"ו, עמ' ז-קס; מ"צ נריה, **חיי הראי"ה**, תל-אביב תשמ"ג; א' רוזנק, **הרב אברהם יצחק הכהן קוק**, ירושלים תשמ"ו, ועוד רבים.
4. להרחבה עיינו מ' פרידמן, **חברה ודת: האורטודוקסיה הלא-ציונית בארץ ישראל תרע"ה-תרצ"ו 1936-1018**, ירושלים תשל"ח.
5. ראו נ' קצבורג, 'פולמוס החינוך בישוב הישן', **שנה בשנה**, ז (תשכ"ו), עמ' 299-312, אם כי נעשו מספר ניסיונות-בוסר, שלא הצליחו לפרוץ שמרנות זו לכיוונים חדשים הן בתחום הלימודי, והן בתחום הפרנסה.
6. ר' אלבוים-דרור, **החינוך העברי בארץ ישראל**, א, ירושלים תשמ"ו, עמ' 139; ע' אטקס, 'לשאלת מבשרי ההשכלה במזרח אירופה', **תרביץ**, נו (תשמ"ח), עמ' 114-95.

אלה – הלך והתעמק הפער בין "היישוב הישן" ל"יישוב החדש", והתחזק תהליך החילון בחינוך בארץ-ישראל.

הראי"ה, כמי שמחד גיסא, היה קרוב באורח-חייו ליישוב הישן, אך מאידך גיסא, האמין במשמעות הדתית של שיבת-ציון בהנהגת התנועה הציונית ותמך במפעל החלוצי – ראה את עצמו כמי שעומד בתווך בין שני מחנות אלה, וביקש לתת מענה, בין השאר, על הבעיות החינוכיות שתוארו לעיל.

תולדות הרצי"ה והרקע לפעילותו

גם תולדותיו של הרצי"ה נסקרו זה מכבר, ויובאו כאן אך בקצרה כרקע להבנת יישום תפיסתו החינוכית.⁷

הוא נולד בשנת תרנ"א (1891) בעיירה זיימל בליטא. בהיותו בן שלוש-עשרה בשנת תרס"ד (1904) עלה לארץ עם משפחתו. הוא למד בישיבות היישוב הישן בירושלים; בשנת תרע"ד (1914) יצא ללימודים בהלברשטט שבגרמניה, ובשנים, שהוריו שהו בהן באירופה – הצטרף אליהם במרבית זמן שהותם שם. הוא שב עם הוריו ארצה – עם סיום מלחמת העולם הראשונה בשלהי שנת תרע"ט (1919) והתגורר עמם בירושלים. עם חזרתו ארצה – החל ללמד בישיבה לצעירים ובבית-המדרש למורים שליד ת"ת נצח-ישראל בפתח-תקווה, והחל בעריכת כתביו של אביו. הרב צבי-יהודה היה שותף ביוזמות ציבוריות שונות של אביו, וביניהן – ייסוד תנועת 'דגל ירושלים', אשר הייתה אמורה להוות אלטרנטיבה אידאולוגית להסתדרות הציונית ולימזרחי. בשנת תרפ"ב (1922) נישא לחוה-לאה הוטנר, אשר נפטרה בשנת תש"ד (1944) – בלא שנולדו להם ילדים. בשנת תרפ"ג (1923), עם הקמת 'הישיבה המרכזית העולמית' – נתמנה למנהלה הרוחני של הישיבה, ולאחר מכן – גם למנהל-הכספים שלה. כאשר בשנת תשי"ב (1951) נפטר הרב יעקב-משה חרל"פ, ראש-הישיבה (אשר שמה שונה לימרכז הרב'), התמנה הרצי"ה לעמוד בראשה וכיהן בתפקיד זה במשך שלושים שנה בערך – עד פטירתו בשנת תשמ"ב (1982). בשנים אלה הלכה הישיבה והתפתחה והעמידה אלפי תלמידים.

שנות-עמידתו של הרצי"ה בראשות ישיבת מרכז הרב היו שנים מלאות אירועים היסטוריים רבי-משמעות – הקמת מדינת ישראל, אשר הוגדרה במגילת-העצמאות כמדינה 'יהודית ודמוקרטית', אך צביונה הושתת על זהותם החילונית של מרבית מנהיגיה, ולאחריה היו שנים רבות של מאבק על קיומה הפיזי ומחלוקות פנימיות רבות על זהותה הרוחנית. הרצי"ה נטל חלק פעיל בעיצוב תהליכים אלה. הוא פרסם מאמרים, אשר בהם ביטא את עמדותיו בסוגיות המרכזיות, שעמדו במרכז-עולמה של החברה הישראלית בשנים אלה, והנחה את תלמידיו להתגייס להגנה על המדינה ולהיות מעורבים בפיתוחה. לעתים נהגו מנהיגים פוליטיים להיוועץ בו, ורבים שיחרו לפתחו על מנת לקבל את הנחייתו בנוגע לסוגיות אישיות וציבוריות.

המחלוקת רבת-השנים בין הציבורים, שהרכיבו את 'היישוב' היהודי בארץ, בדבר צביונם הראוי של מוסדות-החינוך – קיבלה אופי אחר עם תקומת-המדינה, כאשר הוחלט על הקמת מערכת

7. ראו סקירת הביוגרפיות במאמרו של הרב גוטל (לעיל הערה 1), הערה 4.

ממלכתית, הכוללת זרם ממלכתי וזרם ממלכתי-דתי, ולצדן מערכת-חינוך עצמאית של המגזר החרדי.

היחס לחכמות כלליות במסורת היהודית

חכמי-ישראל לדורותיהם דנו בשאלה מה מקומם של לימודי-החול ביחס לחובת-לימוד-התורה והעלו נימוקים שונים בעד ונגד לימוד-חכמות-החול.

יש מהם שהעניקו יחס של כבוד והערכה ללימודי-חול, וראו בהם אמצעי להכרת נפלאות הבריאה, להעשרת עולמו האינטלקטואלי של האדם, וכמסייעים בפתרון בעיות שונות, הקשורות לעולם-ההלכה ולחיי-המציאות. אמנם היו מי ששללו לימודים אלה – בטענה של ביטול-תורה ועיסוק בענייני-סרק, אולם דומה, שלא זאת הייתה דעתה של השדרה המרכזית של חכמי-הדורות ופוסקיהם, אם כי מרביתם תחמו את הזמן, שיש להקדיש ללימודים אלה, כדי שאת מרבית-הזמן יקדישו ללימוד-תורה, וכן – את תחומי העניין שיש לעסוק בהם, ובלבד שלא יתנגשו עם עיקרי-האמונה.⁸

במאות השמונה עשרה והתשע עשרה הפכה סוגיה זו – לסוגיה מרכזית בעולמה של ההנהגה הרבנית. מרגע שנכרכה תנועת ההשכלה עם תופעת-הכפירה (תחילה בקרב אומות-העולם, ואחר-כך גם בקרב יהודי-הגולה) – החלו להתפתח מספר תגובות לכך. באופן כללי מגדירים במחקר ארבע תגובות שונות להתמודדות שבין הדת למודרנה: הסתגרות, הסתגלות, מידור והרחבה.

הסתגרות – הימנעות מוחלטת מחשיפה לתוכני-חול.

הסתגלות – הכרה במציאות, אשר בה חכמות-החול תופסות מקום מרכזי, ולכן נוצרה הבנה, שיש להכיר אותן ולעשות בהן שימוש כפי הצורך.

מידור – נכונות לקחת חלק ממה שיש לחכמות הכלליות להציע, ותוך כדי הסתייגות-מה.

הרחבה – הרחבת מושגי התורה והקודש באופן שהם כבר כוללים בתוכם את החכמות הכלליות.

הדוגלים בגישת ההסתגרות טענו, כי חשיפה לעולם שמחוץ לבית-המדרש – מערערת את יסודות המסורת, ועלולה לגרום לשינויים מפליגים בדת עד כדי מרידה בעקרונותיה.

באופן חריף ניתן למצוא גישה זו אצל מייסדי החסידות, אשר בדורם החלו כבר להיראות ניצני תנועת ההשכלה והשפעותיה. כך, למשל, קרא ר' נחמן מברסלב:

"אסור גדול מאוד להיות מחקר, ח"ו, וללמוד ספרי החכמות, ח"ו. רק הצדיק הגדול מאוד הוא יכול להכניס עצמו בזה ללמוד השבע חכמות, כי מי שנכנס בתוך החכמות הללו, ח"ו, יכול לפול שם".⁹

סגנון דומה אנו מוצאים גם אצל תלמידי-חכמים בתקופה מעט מאוחרת לזו. כך, למשל, ניתן לקרוא בכתביו של תלמידו הגדול המובהק של ר' חיים מבריסק, ר' ברוך-בער ליבוביץ:

שיהיה אצל האיש הישראלי התורה עיקר, וח"ו שלא ידמה שיש עוד השכלה והשלמה אנושיות, שאם היה עוד השכלה בעולם אז היה השי"ת נותנה לנו על הר סיני. אלא כל איש יקבע בדעתו

8. להרחבה בדבר הגישות השונות – ראו י' כהן, **היחס ללימודי חול ביהדות**, תל-אביב תשמ"ג.

9. נחמן מברסלב, **ליקוטי מוהר"ן**, ירושלים תשל"ז, תנינא, ס' יט.

דהתורה היא עיקר וחיי שאין בעולם דבר שעל ידו יושלם האדם, דחיי על-ידי זה עושה את התורה לטפילה...¹⁰

רבים של אלה והבולט בקרב רבני המאה השמונה עשרה, הגר"א – הגאון ר' אליהו מוולנה, אמנם ראה בחכמות – מסייעות להבנה טובה יותר של התורה,¹¹ אך דומה, שרבים מתלמידיו וממשיכי-דרכו לא ראו כך את הדברים – לנוכח מה שהלך והסתמן כחורבנה של ההגמוניה הרבנית ועולם-ההלכה בקרב הקהילות היהודיות ברחבי-אירופה המרכזית והמערבית בעקבות פריצת-חומות-הגטו על-ידי רוחות-ההשכלה והאמנציפציה.

אולם לא כל עולם-הרבנות האורתודוקסית של תקופה זו – דיבר בשפה זהה ונקט עמדה, כי התגובה על תופעת-החילון הנה הסתגרות ושלילת כל מגע בין היהודי לבין העולם סביבו:

הרש"י הירש, לדוגמה, מייסד תנועת תורה עם דרך ארץ, סבר, כי יש להורות ליהודי-דורו את הדרך כיצד לשלב בין שמירת-אמונים מוחלטת לתורה ולחוקיה – לבין רכישת-השכלה כללית רחבה. הוא אף הקים מוסדות-חינוך ברוח זו, וסייע לשמירה על קיומה של היהדות האורתודוקסית בגרמניה.¹² גישה זו של הסתגלות למציאות החדשה – אפיינה מאוחר יותר, גם מנהיגים ורבנים בציונות הדתית – כדוגמת הרב ריינס, ממייסדי תנועת 'המזרחי', אשר נקטו בדרך כלל באופן מודע בפתרון ההסתגלות הן ביחס להשכלה ולמודרנה, והן ביחס לרעיונות הלאומיים. כך פעל גם הרב ריינס – למען ייסוד בתי-ספר, אשר ישלבו לימודי-קודש עם לימודי-חול.¹³ אך דומה, כי עמדתם זו הייתה בגדר קולם של בודדים על רקע מחאותיהם החריפות של רבני-דורם, ובראשם, נוסף על אלה שהוזכרו כבר, גם רבני הזרם, אשר כונה 'אולטרא-אורתודוקסי', אשר מנהיגיו ישבו בהונגריה¹⁴ והתנגדו לפתיחות לרוחות-ההשכלה.

עמדת-הראי"ה בנוגע ללימוד חכמות כלליות

כמו סוגיות רבות במשנתו של הרב קוק – גם משנתו ביחס לחכמות כלליות נחקרה לא-מעט, ונכתבו מחקרים נרחבים בנושא.¹⁵ לצורך מאמר זה, יובאו עיקרי תפיסתו, אשר מבוססים על המחקר הרב הקיים בתחום.

10. ב"ד ליבוביץ, **ברכת שמואל**, ניו יורק תשל"ב.
11. בעניין זה ראו מאמרי – ש' מישלוב, 'חכמות כלליות במשנתם של הגר"א והרב קוק', **בד"ד**, 19 (תשס"ח), עמ' 63-69.
12. על הרש"י הירש ופועלו החינוכי – ראו בין השאר, י"י ויינברג, 'תורת החיים', י' עמנואל (עורך), **הרב שמשון רפאל הירש: משנתו ושיטתו**, ירושלים תשמ"ט, עמ' 193; א' שטרן, 'תורת החינוך של ר' שמשון בן רפאל הירש', **בר אילן**, יח-יט (תשמ"א), עמ' 322, ועוד רבים.
13. ראו, למשל, י' שלמון, 'ישיבת לידא – בשורה בחברה המסורתית במזרח אירופה', א' צור (עורך), **עולם ישן אדם חדש**, באר-שבע תשס"ה, עמ' 162-184.
14. והם אבותיו האידיאולוגיים של הציבור החרדי בן-זמננו. ראו לדוגמה: מ"ק סילבר, 'ראשית צמיחה של האולטרה אורתודוקסיה: המצאתה של מסורת', א' פרויגר ואחרים (עורכים), **אורתודוקסיה יהודית**, ירושלים תשס"ו, עמ' 297-344.
15. המרכזיים שבהם: מישלוב (לעיל הערה 2); י' אבנרי, 'הרב קוק ופועלו החינוכי ביפו', **גיב המדרשיה**, יח-יט (תשמ"ה-תשמ"ו), עמ' 197-178; י' הדני, 'משנתו החינוכית של ראי"ה קוק', **גוילין**, א (תש"ן), עמ' 65-70; ח' ליפשיץ, 'החינוך במשנת הרב', י' רפאל (עורך), **הראי"ה**, ירושלים תשכ"ו, עמ' קלו-קנג; י' פילבר, **כוכבי אור**, ירושלים תשנ"ג, עמ' 177-212; צ' קורצווייל, 'חזונו החינוכי של הרב קוק', **כיוונים**, 4 (תשל"ט), עמ' 123-132; א' רוזנק, 'חינוך ומטא הלכה במשנת הרב קוק', **דעת**, 46 (תשס"א), עמ' 99-121; צ' ירון, **משנתו של הרב קוק**, ירושלים תשל"ד, עמ' 167-230; ש' רוזנברג, 'מבוא להגותו של הראי"ה', ב' איש שלום וש' רוזנברג (עורכים), **יובל אורות**, ירושלים תשמ"ה, עמ' 77-104.

דומה, שמרבית כתביו של הרב קוק העוסקים בנושא – מצביעים על כך שהוא דגל באופן עקרוני בשיטת ההרחבה, כלומר, הרחבת משמעות הקודש באופן שיכלול גם את החול.

הראייה ביסס את השקפת-עולמו העקרונית ביחס לסוגיה זו, כמו גם ביחס לסוגיות רבות אחרות, שצצו במלוא עוזן בדורו, לא רק על תורת הנגלה, אלא גם על תורת הנסתר – על עולמות-החסידות והקבלה.

תפיסתו בנושא זה הושתתה על תפיסה אחדותית, הרואה את החול כסעיף מהקודש, שכן הבורא כולל-כל, ולכן הוא כולל גם את הצדדים הנמוכים יותר של המציאות.¹⁶ לפיכך ישנה חשיבות חיונית ללמוד ולעסוק בכל רובדי-המציאות – על מנת להעלותם לשורשם האלוקי. כתביו הרבים מלאים וגדושים בהתייחסויות לסוגיה זו.

במסגרת מאמר זה יובאו להלן רק מספר מצומצם של התבטאויות, המשקפות את עיקרי-השקפתו. תמיכתו העקרונית של הרב קוק בלימוד כל מרחבי ההשכלה – הובעה, בין השאר, במקור הבא:

דעת ד' מוכרחת היא להתמלא בהגיון גדול של תורה ושל חכמה, כל חכמת העולם וחכמת החיים, כל יושר טבעי של מוסר ושל תרבות, וכל הכנה של אומץ הגוף וגבורת הנפש. אז היא יוצאת על הפועל כפי אותה המדה שהנפש החושקת לאור דעת ד' היא עלולה לה.¹⁷

יתר על כן, הרב קוק סבר, בניגוד לרבני האולטרא-אורתודוכסיה, כי הכפירה של דורו באה לא בגלל העיסוק בחכמות-חול, אלא להפך בשל הזלזול בלימוד זה, התובע את עלבוננו:

כמה נואלו האנשים שאינם מסתכלים בפליאות הטבע וחוקותיו, בגודל מעשה אלקים שבעולם. באין בסיס של השקפה חמרית גדולה ועשירה, ההשקפה האצילית מְטֹשֶׁטֶשֶׁת. כל החוצפה והכפירה באה לעולם לתבע את עלבון החומר מבעלי הצורה המפריזים, העושים עול לחומר בבְּטָלָם וּבְרָדְפָם אותו, בין בצדו המעשי בין בצדו העיוני.¹⁸

לדעתו, לימוד-חכמות-החול כחלק אינטגרלי מלימוד-התורה, מהווה נדבך חשוב בתהליך-הגאולה, ההולך ומתמשש בדורו, משום שזהו הזמן, אשר בו מתגלה איך הכול קשור לקודש.

עם זאת, יש להדגיש, כי הרב קוק הבהיר, שיש ללמוד לימודי-חול מתוך זהירות, כדי שהללו לא יפגעו באופי העצמי של ישראל, כפי שהבהיר בנאומו הידוע בטקס פתיחת האוניברסיטה העברית בהר-הצופים.¹⁹ כן הדגיש, כי בוודאי שיש חילוק מדרגות בין התורה לחכמות-החול:

מבחין המבין את ההבדל שבין רוח החיים, חיי האמת, חיי האור, חיי הקודש, חיי החיים, המתפשט בתורה לכל פרטיה, סעיפיה, הדרגותיה, תוכניה, דיוקיה, תולדותיה, סעיפיה וענפיה, ובין הרוח, הממלא את כל המדעים וכל ההרגשות. הבדל נורא שורר ביניהם, בין קודש לחול, בין חיים לשלילת החיים, בין אור עולם לחשכת תהום. והחיים במקורם, את הכול יקראו לחיות, את הכול

16. על כך – ראו רוזנק (לעיל הערה 3), עמ' 66.

17. הראי"ה, **שמונה קבצים**, א, ירושלים תשנ"ט, פסקה פא, חלק א, עמ' כב. השו" שם, פסקה קיב, חלק א, עמ' לג; שם, פסקה תתסו, חלק א, עמ' רלט; שם, ג, שנט, חלק א, עמ' תסב-תסג.

18. הראי"ה (שם), א, פסקה תקצ, חלק א, עמ' קסא.

19. יש לציין, כי ביחס לטקס זה, וביחס למידת המוֹדְעוֹת של הרב קוק לתוכני לימוד מקרא באוניברסיטה העברית – התנהל בשנים האחרונות ייחוד ער על דפי כתב העת המעיין. ראו: א' הנקין, 'עדותו של הרב הוטנר אודות הראי"ה קוק והאוניברסיטה העברית', **המעין**, נג, ג (תשע"א), עמ' 61-69; א"י שבט, 'תעודות חדשות בענין גישת הרב קוק להקמת האוניברסיטה העברית', **המעין**, מז, ד (תשס"ז), עמ' 13-24.

יחיו, את הכול יעודדו, את הכל לתחייה תקיף תורת חיים. אבל מי ידמה וישוה לאהבה בתענוגים של יסוד החיים, של הוד חיי הנשמות, אשר בסגולתה של תורה.²⁰

בספרו הביוגרפי על הרב קוק – מציין אבינעם רוזנק גם כן, כי בתגובה על הביקורת שנמתחה על הרב קוק מצד העולם החרדי – הבהיר הרב קוק, כי הליבה החינוכית של היהדות הוא לימודי-הקודש, ויש להעריך את הישיבות, שהן המחסום האמיתי מפני התבוללות. מקורות אלה מלמדים, כי גם בגישתו ניתן למצוא הדים לגישת ההסתגרות, שאפיינה חלק מרבני-מזרח-אירופה.

בנוסף, דומה, שגישת המידור, שמשמעה: פתיחות רק לחלקים מהמודרנה, וגם זאת – באופן מסוים בלבד, גם היא לא נעדרת מכתביו. בחלקם מוזכר, כי יש להגביל את הלימוד בהתאם לגילו של הלומד, לרמתו הרוחנית, לשלבי-הלימוד, לתוכני-הלימוד, ועוד. כמו-כן קבע הרב קוק, כי ראוי, שיהיו תלמידי-חכמים מצוינים, שיעסקו בלימוד-תורה בלבד, וכדבריו:

"הצדיקים הגדולים, גאוני המוסר וגאוני הקדושה הם דרושים לעולם הרבה יותר מהדרישה של כל בעלי החכמות היפות והעליונות, כתכונה ופילוסופיא, שירה ועוד."

על אף היבטים אלה בכתיבתו, דומה, שניתן לומר, שבכתביו ההגותיים הגישה השלטת היא זו שצוינה קודם לכן – גישת ההרחבה, שעל-פיה התורה פורשת את כנפיה על לימודי-החול, שממילא היא כבר מכילה אותם בתוכה.

היבטים יישומיים של עמדת הראי"ה על רקע מציאות דורו

האם וכיצד יישם הרב קוק את גישתו זו בהיותו רב ומנהיג מרכזי בארץ ישראל של ראשית המאה העשרים?²¹

כאמור, בתקופה זו של ייסוד, מיסוד והרחבת המפעל החלוצי בארץ-ישראל – נוסדו גם מוסדות-חינוך חדשים. בעיית תוכני המוסדות, על רקע תופעת החילון ועליית קרנה של תנועת-ההשכלה בקרב החברה היהודית – העסיקה רבות מנהיגים והוגים, ועמדה במוקד-המחלוקת בין "היישוב הישן" ל"יישוב החדש". הראי"ה – כמי שראה עצמו שייך לשני המחנות, אך גם זכה ליחס של חשדנות מצד כל אחד מהם – נדרש להורות בזהירות הלכה למעשה כיצד להתייחס לתמורות אלה. אמנם גישתו העקרונית הייתה, כפי שצוין לעיל, כי לימודי-החול הם חלק מהותי מלימוד-התורה, אולם בפועל נראה, כי ההדרכות המעשיות שהוא נתן – לא תמיד עלו בקנה אחד עם יישומה המלא של גישה זו, על רקע המציאות ההיסטורית המורכבת, והן הלכו ושיקפו יותר ויותר את גישת ההסתגרות או המידור, מאשר את גישתו הפילוסופית המרחיבה.

בשנותיו הראשונות של הרב קוק בארץ כרבן הראשי של יפו והמושבות הוא אכן שאף לייסד מוסדות-לימוד, אשר בהם ילמדו לימודי-החול באופן שמחבר אותם אל מגמת-הקודש, על-פי חזונו האידיאלי. לשם כך הוא יצר קשר עם מנהיגי המזרחי והיה שותף פעיל בפיקוח ובהדרכה על בית-ספר תחכמוני ועל תלמודי-תורה, אשר בהם נלמדו לימודי-מלאכה. מעבר לשאיפה האידיאלית, בייסוד מוסדות אלה הוא גם ראה הכרח חיוני לצורך מתן תגובה על המשיכה הגדולה

20. הראי"ה (לעיל הערה 17), ו, פסקה ז, חלק ב, עמ' קצד.

21. פרק זה מבוסס על מאמרי: מישלוב (לעיל הערה 2).

של תושבי-הארץ למוסדות-החינוך החילוניים, שהלכו ונוסדו באותם שנים, ובראשם – הגימנסיה הרצליה, אשר עמה סירב בכל-תוקף לשתף פעולה.²²

אולם, עם השנים, כאשר נוכח לדעת, שבפועל העיסוק בלימודי-חול פוגם ברמתם הרוחנית של התלמידים, ואינו בולם את מגמת-החילון, נראה, שהלכה והתגבשה בו ההכרה, כי לא ניתן עדיין ליישם את המגמה האוטופית העליונה שהציב, והוא נסוג מניסיונותיו אלה. אין ספק, כי להיותו של הרב קוק איש-רוח, ולא איש-מעש, ולעובדה, שלא סבבו אותו אנשים פרקטיים, שפעלו ליישום מגמותיו, הייתה השפעה מכרעת על כך שהוא לא הצליח להשפיע באופן ניכר על מגמות החינוך בארץ-ישראל, כפי שהיה חפץ מלכתחילה. לפיכך, לאחר ששב מגלותו באנגליה בשנת 1919 ונתמנה לרבה של ירושלים ולרבה הראשי של ארץ-ישראל, הוא משך את ידיו כמעט לגמרי ממעורבות בתחום זה. יש לשער, כי תרם לזאת גם מעמדו הציבורי המורכב – כמי שביקש לבנות רבנות ראשית, שתנהיג רוחנית את כלל-הציבורים בארץ, וביניהם – גם את הציבור החרדי, אשר גזר חרם על הכנסת-לימודי-חול למוסדות-הלימוד.

יש להדגיש, כי סוגיה זו הייתה רק סעיף לקרע ולמחלוקת הרחבים יותר, שהתגלעו בינו לבין מנהיגי ה'מזרחי' ביחס לאופן הנכון, אשר בו יש לנהוג בנוגע לסוגיית-התרבות והחינוך בתנועה הציונית. הבדלים אלה בינו לבין ה'מזרחי' התבטאו, כאמור, גם בנוגע ל'תחכמוני', המוסד החינוכי שהיה תחת הנהלתו של ה'מזרחי', אשר ממנו הלך הראייה והסתייג עם השנים. כך, בסופו של דבר, הפכה הדרכתו של הרב קוק מהדרכה כללית ומניסיונות להתערב במגמות הרחבות, שהלכו והתפתחו בארץ-ישראל – להדרכה פרטית, שנגעה אך ורק למי שהתייעץ עמו על כך באופן ספציפי. לנוכח אי-שביעות-רצונו מרמתו הרוחנית של תחכמוני, ומהיחס, שניתן שם ללימודי-חול לעומת לימודי-קודש, הרי לעתים הוא הדריך את השואלים אותו לשלוח את ילדיהם לתלמודי-התורה, שבהם למדו אך ורק לימודי-קודש בדרך המסורתית.

נציין, כי מגמה דומה ניכרה גם בניסוח-תכנית-הלימודים לישיבה המרכזית העולמית שאותה הקים. בתחילה הצהיר הראייה, כי בישיבה ילמדו את התורה על כל רוחבה, לרבות לימודי-מדעים ולשונות, והיא תשמש אנטיתזה ותחליף הולם לאוניברסיטה העברית. הוא אף הנחה את תלמידו, הרב הנזיר, לנסח תכנית-לימודים ברוח זו לישיבה. אך, בסופו של דבר, בישיבה שהוקמה – לא למדו לימודי-חול, והחידוש היחיד בה נתבטא בהכנסת לימודי-הגות ואמונה יהודית, מלבד הלימוד המסורתי הישיבתי של הגמרא.

סמדר שרלו, חוקרת משנתו של הרב קוק – טוענת, שהגותו של הרב קוק בנושא היחס בין הקודש לחול, אמנם השפיעה על בניית יחס חיובי אל תחומי-החולין בקרב הציבור הדתי, אולם היא התגלתה כחרב-פיפיות: לדבריה, ההגות האידיאליסטית והאחזותית, המיוסדת על פנימיות-התורה – חנקה את ערכי-החול, שהיא ניסתה לקרב ולחבק. הטוטליות של התביעה לקדש את הכול – התגלתה כבלתי-ניתנת ליישום וגררה תסכולים ואכזבות, עד כדי נסיגה כמעט-מוחלטת מהחול.²³ ייתכן, שכך אירע גם ליוזמותיו של הרב קוק בתחום-החינוך, ומכאן – הסבר נוסף לנסיגתו ממעורבות בתחום זה.

יש להבהיר, כי אין להתפלא על כך שהרב קוק התאים את אופן המימוש של עקרונותיו למציאות

22. ראו רוזנק (לעיל הערה 3), עמ' 70-73.

23. ס' שרלו, 'צדיק יסוד עולם: השליחות הסודית והחוויה המיסטית של הרב קוק', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשס"ג, עמ' 375-376.

מה בין הראי"ה קוק לבנו, הרצי"ה קוק, ביחס ללימודי תול?

ההיסטורית המורכבת שפעל בה, שכן היה זה הוא, שקבע את העיקרון: "העקשנות לעמוד תמיד בדעה אחת ולהיתמך בה... בין במעשים בין בדעות, היא מחלה, הבאה מתוך שקוץ בעבדות קשה..."²⁴.

עמדת הרצי"ה בנוגע ללימוד חכמות כלליות

פרופ' דב שוורץ כבר עמד על כך, כי הרצי"ה נמנע מפיתוח תשתית תאולוגית מעמיקה ושיטתית, אלא הוא התייחס במישרין למציאות הקונקרטיה המתחדשת ולאירועים הספציפיים שבתוכה.²⁵ ראשית, משום שהוא ראה את עצמו – כמי שמקדיש את חייו לסידור, לעריכה והנחלה של כתבי אביו, ושנית, משום שהוא היה מנהיג של תנועת-המונים, שביקשה ליישם מעשית את הגותו הגאולית הרעיונית של אביו.

לכן, לעניות דעתי, הניסיון לאתר התייחסות רעיונית מקיפה וכוללת של הרצי"ה לשאלה זו – נדון לכישלון מראש. עם זאת, ניתן ללמוד על גישתו העקרונית של הרצי"ה ממספר התבטאויות, שהוא ביטא בעניין זה פה ושם. באופן כללי, דומה, שהרצי"ה המשיך את גישתו העקרונית של אביו בנושא זה, אם כי עיון מדוקדק בהתבטאויותיו – מעלה, שהוא נטה יותר לגישה הממדרת ופחות לזו המרחיבה והמסגת, שכן בדבריו הוא הדגיש יותר את עליונות-התורה על חכמות-החול ואת הצורך ללמוד אותה מחוץ לשיבה ובגילאים מתאימים. אין ספק, כי הוא לא שלל את יתרונותיהם וחשיבות-לימודם של לימודי-החול, וכידוע, הוא עצמו למד לימודים כלליים באוניברסיטה בגרמניה, בהסכמת אביו ובהדרכתו, אך בדבריו לתלמידיו בחר להדגיש בדרך כלל דווקא את ערכה של התורה פי כמה מחכמות-החול:

ישנו מושג של חכמות חיצוניות, חכמות חול, וישנה גם חכמת קדש.

אברהם אבינו הכיר את בוראו, היה בעל חכמה והכרה גדולה, ומתוך כך, נפגש בשמימיות: "אתה הוא ה' האלוהים, אשר בחרת באברהם".

ישנן חכמות, שיש להן ערך, אין להתעלם מכך, אלא, שיש לזכור, שזו "חכמה תחתונה", ואשך חכמה זו, כשהיא מכירה יותר ויותר, שעם כל קטנותה, אנושיותה, יש לה אחיזה בגדלות היותר גדולה, וזה כל ערכה וחשיבותה. החכמה האמתית שבאדם, בשיא גדלותה, היא הנבואה, ישעיה ובית דינו. ירמיה ובית דינו וכו'. המקור של החכמה האמתית, העליונה, הוא בנבואה.²⁶

ובמקום אחר: "קודש וחול הם חילוקים במציאות, שמות של מציאות. 'המבדיל בין קודש לחול'. ובין לימוד של קודש ולימוד של חול. זוהי מציאות אחרת, מצב שכלי אחר".²⁷

עם זאת, גם הוא ציין במקומות אחדים, שאין ניגוד בין התורה לבין חכמות-החול, ולכן ברור, שהוא לא ביקש להוביל מגמה, השוללת מגע בין השניים:

אמרתי למשורר טשרניחובסקי שאין ניגוד בין קודש לחול, אלא קצת מגע, השפעה על-פי סדר מסוים. יש פגישה ולא ניגוד. הוא שם לב שאני מתעניין בשירה של חול והתפלא. אמרתי לו: אין

24. הראי"ה, אורות התשובה, ירושלים תשנ"ח, פרק ה, סעיף ה, עמ' יח.

25. ד' שוורץ, אתגר ומשבר בחוג הרב קוק, תל-אביב תשס"א, עמ' 19.

26. הרצי"ה, מתוך התורה הגואלת, ג, ירושלים תשמ"ט, מאמר ראשון, סעיפים סב-סג.

27. הרצי"ה (שם), א, פרק י.

ניגוד בין קודש לחול, הבעיה היא שירים שיש בהם טומאה. בשירי חול ניתן להתעניין, אך לא בטומאה.²⁸

במקום אחד אף התייחס הרצי"ה – בדומה לראי"ה – לכך שהמחשבה, שיש סתירה בין תחומי-הלימוד השונים – בטעות יסודה:

ההבדל הנמוך בין 'תורה' ו'חכמה' ו'מדעים', שנקלט בעולם מפני שפלות הדורות בעוונותינו הרבים, ונקבע ונתקבל מן התולדות ההמוניות הבנליות שגברו, וגם ספרות שלמה נבנתה על יסוד השבשבו הגדול הזה, וצריך היה להצדיק ולהוכיח כי אינן צוררות: ה'תורה' וה'חכמה' ה'אמונה' וה'יתבונה' אשה אל רעותה, וכיוון שכל הדבר בשפלות יסודו, מובן שגם הצדקות והוכחות אלו היו בקטנות-מוח וכהות-לב.²⁹

יש להדגיש, כי הרצי"ה גם לא ראה צורך לערוך ולצנזר את כתבי-אביו בתחום זה:

מחקרו של מוניץ על עריכת כתבי הראי"ה על-ידי הרב צבי-יהודה – העלה, כי אף-על-פי שלטענת חוקרים בעריכת הכתבים ניכרת מגמה ברורה של הכנסת שינויים, שמטרתם להקטין את מידת הפתיחות, אשר בה מתייחס הראי"ה למגוון תחומים, הקשורים לענייני-החול, החומר וההשכלה הכללית, הרי שסיכומו של דבר – העלה, כי הרעיונות המרכזיים של הראי"ה על הצורך בפתיחות אל עולם-החול והתרבות הכללית – נשמרו גם לאחר תיקונים מזעריים, שערך בהם הרצי"ה.³⁰

מכאן, שדומה שניתן לקבוע, כי – בשונה מאביו – לא הציב הרצי"ה תורה שלמה ואידאית, המציבה את לימוד החכמות הכלליות – כדבר, המעשיר את לימוד-התורה, וכחלק חיוני מעבודתו הרוחנית של האדם, תפיסה, אשר לצורך מאמר זה אנו מכנים אותה הגישה 'המרחיבה'. אם כי הוא לא הוביל מגמה של הסתגרות, ולא ראה את החכמות הכלליות – כסותרות את לימוד התורה, הרי ייתכן, שניתן להגדיר את גישתו כקרובה יותר לגישה 'הממדרת', או 'המסתגלת'.

היבטים מעשיים של שיטתו של הרצי"ה

האטמוספירה החברתית והתרבותית, שפעל בה הרב צבי-יהודה הכהן קוק, הייתה שונה במידה מרובה מזו של אביו: כבר לא מחנות-נְצִים, הנאבקים על זהותה של החברה היהודית, המתהווה בארץ-ישראל, אלא מציאות נתונה של מדינה יהודית-ציונית-חילונית קיימת ומבוססת עם משרד-חינוך, הקובע את תוכני-הלימוד ואת אופי מוסדות-החינוך הממלכתיים והממלכתיים-דתיים, אשר במידה רבה המשיכו את דרכו של תחכמוני על-פי הדרך שהתוו מנהיגי ה'מזרחי' לפני הקמת-המדינה ולאחר הקמתה. כל זאת – לצד פריחתו של החינוך העצמאי: תלמודי-התורה והישיבות החרדיות, אשר בהם נשמר החינוך המסורתי כבדורות הקודמים.

תלמידיו של הרצי"ה מעידים, כי בשונה מאביו, אשר מילא תפקיד מרכזי בהנהגת-היישוב, ובתחילת דרכו שאף להציב אנטיתזה לחינוך החילוני ולהשפיע על עיצוב-החינוך של היישוב החדש, הרי הרצי"ה, אשר עמד בראש ישיבת-מרכז-הרב, סבר, שאין זה מתפקידו להוביל לשינוי בתוכני-משרד-החינוך, במיוחד אחר שאביו לא נחל הצלחה יתרה בתחום זה. הוא התמקד

28. הרצי"ה, **שיחות הרב צבי יהודה**², [ג]: ויקרא, בעריכת ש"ח אבינר, ירושלים תשנ"ט, צו: סדרה ג, עמ' 52.

29. הרצי"ה, **צמח צבי**, ירושלים תשנ"א, אגרת ד, עמ' ה-ו, הובא במאמרו של גוטל (לעיל הערה 1).

30. מ' מוניץ, 'חוג הראי"ה ועריכת כתביו של הרב קוק', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשס"ח, עמ' 31-35, 46.

בעריכת כתבי אביו, בהפצתם ובהעמדת-תלמידים – מתוך מחשבה, כי יש קודם-כל לבנות תלמידי-חכמים וציבור, שיבינו את תורת-האב וירצו לחיות לאורה, ורק לאחר-מכן ניתן יהיה ליזום פעולות מעשיות בהתאם לתורתו, אשר יבואו מתוך דרישה מלמטה.³¹

הוא אמנם כאב את אופייה של מערכת-החינוך בארץ, עד כדי כך שכתב 'החינוך הקללי' – בק'. מלשון מקולקל. והגדיר את החינוך במערכת זו 'חינוך לריקנות יהדותית, ריקנות אמונה, ריקנות נשמה... זיוף הנשמה',³² אולם כל זאת נאמר כנגד תוכני-הכפירה, שנלמדו בבתי-הספר הכלליים, ולא כנגד לימודי-החול. עם זאת, דומה, שדווקא הכרתו של הרצי"ה בכך שעדיין לא ניתן ליישם את משנתו האידיאית של אביו במציאות הירודה, ולפיכך היא אינה נכונה לקבל מגמה עליונה זו – הובילה אותו עם השנים ליתר-פתיחות מעשית כלפי שילוב-לימודי-החול במוסדות ששאלו לעצתו, ואשר דומה היה, כי כבר יש בהם כבר נכונות לממש, גם אם באופן חלקי, את המגמה האידיאית שהציב אביו.

ניתן לאתר מגמה זו מתוך מעקב אחר הדרכתיו של הרצי"ה לתלמידיו: בטרם הוקם בית-ספר נעם, הרי שכאשר התייעצו תלמידיו של הרצי"ה, אם לשלוח לחינוך ממ"ד או לתלמודי-תורה חרדיים, הוא השיב, כי בגיל הרך חשוב לבנות את יראת-השמים, ולכן המליץ על תלמודי-התורה, אולם הוא הבהיר, כי בתלמודי-התורה חסרה 'כלל-ישראליות', ולכן במקרים בודדים הדריך את תלמידיו דווקא להעדיף את בית-הספר הממ"ד המתאים באזורם – למרות 'חסרון-התורה' שיש בו כדבריו.

עם הזמן הלכו ורבו תלמידי-הרצי"ה, שלמדו בישיבת-מרכז-הרב, עד אשר בשנות השבעים של המאה העשרים קמה מתוכם הדרישה להקים מוסדות-חינוך, המתאימים לדרכו של הרב קוק: הישיבה לצעירים הוקמה על-ידי הרב יעקב פילבר – ביוזמת הרב אברהם שפירא, ותכנית-הלימודים בה הייתה על-פי הכוונת הרב צבי-יהודה, וכחמשך לתכנית, שהתווה הרב הנזיר לישיבת-מרכז-הרב בהדרכתו של הרב קוק – תוך התאמתה לתלמידים הצעירים. היא כללה לימודי-קודש ברמה גבוהה – כולל תחום, שנקרא על-ידי המנסחים 'חכמת-ישראל' – ובכללם לשון עברית והיסטוריה של עם ישראל. כדי לקבל הכרה משרד-החינוך נוסף במשך-הזמן – באישור הרב צבי-יהודה – גם מקצוע המתמטיקה, בנימוק, כי 'גם בישיבת 'עץ-חיים' למדו חשבון'. לדברי מייסדי-הישיבה, הרב צבי-יהודה גם עודד לימוד כתבי-ביאליק בישיבה – בטענה, שכתביו יכולים לעודד את היצירתיות של התלמידים.

התחום היחיד, שכלפיו נקט הרצי"ה בגישה של הסתגרות, היה לימודי-האנגלית, שכן ראה בלימוד זה בעיה רוחנית של התבטלות בפני אומות-העולם, וכן – בשל החרם, שהוציאו רבני-ירושלים על לימוד שפות זרות. זאת – אף-על-פי שצעד זה הוביל לאי-הכרה של משרד-החינוך במוסד. בהמשך הדרך, כיוון שחסרון לימוד האנגלית גרם לכך שהורים נמנעו מלשלוח את ילדיהם למוסד, והיה חשש לעתידו – הסכים הרצי"ה, שלימוד זה יתקיים בדירה מחוץ-לישיבה ובלי לחייב בו את התלמידים.

בנוגע לבתי-הספר היסודיים, הרי שכאשר התעוררו בעיות בתלמודי-התורה החרדיים – כדוגמת היחס ליום העצמאות, הדריך הרצי"ה את תלמידיו להקים תלמוד-תורה משל עצמם. כך קם

31. ריאיון עם הרב יעקב פילבר, בתאריך כ"א ניסן תשע"ג, 1.4.2013.

32. י' אוריאל, בשיפוטי הגלימה, חברון תשע"ב, עמ' 110.

ביה"ס נעם, אשר בו למדו מקצועות-חול – בהתאם לדרישת-משרד-החינוך, ומספר שנים אחר-כך קם גם תלמוד-תורה מורשה, אשר בו אמנם הושם דגש חזק בלימודים תורניים, כפי שהודגש על-ידי מייסדיו בבחרם לקרוא לו תלמוד-תורה, ולא בית-ספר, אך גם בו נלמדו לימודי-חול בהרחבה, חוץ מלימודי-אנגלית. ההבדל בין בתי-הספר הוסבר על-ידי הרב פילבר, כי בית-ספר נועם הוקם כדי לקיים גשר בין הציבור התורני לכלל הציבור הדתי, ואילו מורשה הוקם רק לצורך אברכי-הישיבה. לדבריו, כך ראה זאת גם הרב צבי-יהודה, שלא עודד את הקמת-מורשה, אך גם לא התנגד לו, שהרי הוא התנגד לפילוג מנעם – מחשש ליצירת קהילות נפרדות.

הרב פילבר העיד באופן כללי, כי הרב צבי-יהודה לא הכניס את ראשו לסוגיית תוכני-לימודי-החול בבתי-הספר שהקימו תלמידיו, וכאשר ביקש להתייעץ עמו בנושאים אלה, אמר לו: "רב יעקב, אתה מבין בזה יותר ממני..."

כאשר ביקשו התלמידים לממש את תכנית-הלימודים של הרב קוק גם בישיבת-מרכז-הרב ולכלול במסגרת-הישיבה גם לימודי-היסטוריה וכדומה, הבהיר הרצי"ה כי הוא לא מתנגד לכך, אך – כלשונו – הוא ילא יכול לקחת על עצמו את כל המצוות: מטרתו קודם-כל הייתה לבנות תלמידי-חכמים ציוניים ולשקם את מרכז-הרב. על-פי תלמידיו, אמירתו העקרונית בעניין זה הייתה: "אנו לא נגד לימודי-חול, אבל בישיבה אין מקום ללימודי-חול".

נסה לסכם במספר נקודות את עמדתו העקרונית ומעשית של הרצי"ה:

- א. המושג לימודי-קודש כולל גם לימודים נוספים נחוצים, המרחיבים את לימוד-התורה – דוגמת היסטוריה, לשון וכו', לפי התכנית של הרב קוק.
- ב. לא ניתן כעת ליישם תכנית זו בישיבה הגבוהה, משום שיש להתמקד בגידול-תלמידי-חכמים ובשיקום-הישיבה.
- ג. הוא לא התנגד ללימודי-הליבה של משרד-החינוך ביסודי ובתיכון, פרט לאנגלית, שבגיל צעיר שָׁלל לגמרי את לימודה, ובישיבה תיכונית אָפֶּשׁר זאת למי שהיה מעוניין בכך.

סיכום

בחינת גישתם העקרונית והמעשית של האב ובנו ללימודי-החול – מעלה, כי בניגוד למחשבה המקובלת, הטוענת, כי הרצי"ה צמצם במידה ניכרת את תורת-אביו באופן שבה יישם אותה, הרי דומה, כי ההפך הוא הנכון.

הראי"ה עצמו עבר במידת-מה מהגישה המרחיבה ביחס ללימודי-חול – אל הגישה הממדרת מסיבות מציאותיות שונות שנמנו לעיל, בלי ששינה את עמדתו העקרונית בנושא.

אמנם הרצי"ה התמקד בביסוס-הישיבה שהקים אביו ולא שם דגש בהרחבת-המגע בין עולם-התורה לעולם-החול בהתבטאויותיו ההגותיות, אך דווקא גישתו הפרקטית והשינויים בתנאי-המציאות בזמנו, כמו צמיחתה של שכבה רחבה של תלמידים בעלי-שאפה ליישם את משנת-אביו – הובילו אותו לתמוך באופן מעשי ביתר-שאת בשילוב לימודי-חול במוסדות-החינוך שהקימו תלמידיו, כאשר התברר, כי ניתן לעשות כך ללא פגיעה בערכי-הקודש, שהיו מרכזיים בעולמו.